

ZƏKA MAYIL OĞLU MAYILOV
Azərbaycan dilçiliyi kafedrasının doktorantı
zekamayilov6@gmail.com
0000-0001-5752-3761

ƏZİZƏ CƏFƏRZADƏNİN ƏSƏRLƏRİNDƏ BƏDİİ FRAZEOLOGİZMLƏRİN POETİKLİYİ

Xülasə

Əzizə Cəfərzadə nəsr əsərlərində frazeoloji birləşmələrlə yaratdığı ifadələrdəki zəriflik, təbiilik və kamillik bədii təxəyyülün fəal rolundan törəyir və vəzn tələblərinə sığır. Sabit söz birləşmələrinin üslubi differensiasiyası bir mənanı zəif şəkildə təqdim etmək, yaxud da başqa münasibət bildirmək məqamlarında daha qabarıq görünür. Onlar mətnin poetik toxumasına xələl gətirmədən müəyyən əndazə çərçivəsində mükəmməl və yeni model yaradırlar. Bu yeni model daxilində onların üslubi dəyəri ilə semantik potensialı açılır. Nəsrin forma-üslub məxsusluğu frazeoloji dil faktlarının mənimsədilməsi yollarına yeni istiqamət verir, onun bədii mətnə uyğunlaşması üçün imkanlar açır. Ən əsası odur ki, aktuallaşmış frazeologiyada xalq dilinin ahəngi və obrazlılığı mühafizə olunur.

Linqvopoetikada frazeoloji vahidlərə qoyulan əsas tələb, onlara xas olan əlamətlər, demək olar ki, əksər dilçilər tərəfindən eyni və ya oxşar dəyərləndirilmişdir. Bu fikirlərin üst-üstə düşməsinə baxmayaraq, dil vahidlərinin özləri mürəkkəb prosesin nəticəsidir və onların necə yarandığı, hansı prinsipə əsaslanaraq əmələ gəldiyi həmişə mübahisəli və qaranlıq qalmışdır. Bu səbəbdən də onlara müxtəlif aspektdən yanaşılmışdır. Bir qisim alimlər frazeoloji birləşmənin komponentlərinin ifadə vasitələrinə diqqəti yönəltmiş, digər qisim komponentlərin asılılıq, qarşılıqlı əlaqə və sabitlik dərəcəsini vurğulamağa çalışmış və təsnifatlarını bu istiqamətdə aparmışlar. Frazeologiyanın illərlə ayrıca bir bölmə kimi deyil, məhz leksikologiyanın tərkibində öyrənilməsi onların mənaçə sözlərə də ekvivalent olmasıdır. Ona görə də frazeoloji birləşmənin ifadə etdiyi məna məsələsi həmişə mərkəzdə dayanmışdır. Bu sahə inkişaf etdikcə, təbii ki, frazeologiyanın predmetinə münasibət də dəyişilmiş, aparılan müşahidələr frazeoloji birləşmənin əlamətlərinə digər dil vahidlərində də rast gəlinəndiyi göstərmiş və predmetinin əhatəliliyinə görə geniş frazeoloji yanaşma formalaşmışdır.

Açar sözlər: frazeoloji birləşmələr, nəsr, folklor, xalq dili, Əzizə Cəfərzadə

ЗАКА МАИЛ ОГЛЫ МАИЛОВ

ХУДОЖЕСТВЕННАЯ ФРАЗЕОЛОГИЯ В ТВОРЧЕСТВЕ АЗИЗЫ ДЖАФАРЗАДЕ

РЕЗЮМЕ

Элегантность, естественность и совершенство в выражениях, созданных Азизой Джафарзаде с фразеологическими сочетаниями, проистекают из активной роли лирического источника и укладываются в весовые требования. Стилистическая дифференциация устойчивых словосочетаний более выражена при уточнении значения или выражении иного отношения. Они создают совершенную и новую модель в рамках определенной меры, не нанося вреда поэтической фактуре текста. В рамках этой новой модели раскрывается их стилистическая ценность и смысловой потенциал. Формо-стилевое своеобразие прозы дает новое направление способам усвоения фактов фразеологического языка, открывает возможности для его адаптации к художественному тексту. Самое главное, что в актуализированной фразеологии сохраняется гармония и образность просторечного языка.

В лингвистике основные требования к фразеологизмам, их характерные признаки оцениваются большинством лингвистов как одинаковые или сходные. Несмотря на совпадение этих представлений, сами языковые единицы являются результатом сложного процесса, а то, как они возникли и по какому принципу формировались, всегда оставалось спорным и неясным. По этой причине к ним подходили с разных сторон. Одни учёные акцентировали внимание на средствах выражения компонентов фразеологического сочетания, другие пытались подчеркнуть степень зависимости, взаимодействия и устойчивости компонентов и проводили их классификацию в этом направлении.

Фразеология уже много лет изучается не как отдельный раздел, а как часть лексикологии, так что по смыслу они эквивалентны словам. Поэтому вопрос о значении, выражаемом фразеологическим сочетанием, всегда стоял в центре. По мере развития этой области, конечно, менялось и отношение к предмету фразеологии, наблюдения показали, что признаки фразеологического сочетания встречаются и в других языковых единицах, и сформировался широкий фразеологический подход за счет комплексности его предмета.

Ключевые слова: фразеологические сочетания, проза, фольклор, народный язык, Азиза Джафарзаде.

ZAKA MAYIL OGLU MAYILOV

**ARTISTIC PHRASEOLOGY IN THE WORKS OF AZIZA
JAFARZADEH**

SUMMARY

Elegance, naturalness and perfection in expressions created by Aziza Jafarzadeh with phraseological combinations derive from the active role of the lyrical source and fit into the weight requirements. Stylistic differentiation of fixed word combinations is more pronounced when refining a meaning or expressing a different attitude. They create a perfect and new model within the framework of a certain measure without harming the poetic texture of the text. Within this new model, their stylistic value and semantic potential is revealed. The form-style peculiarity of prose gives a new direction to the ways of assimilation of phraseological language facts, opens opportunities for its adaptation to the literary text. The most important thing is that the harmony and imagery of the vernacular language is preserved in actualized phraseology.

In linguistics, the main requirement for phraseological units, their characteristic features, have been evaluated by most linguists as the same or similar. Despite the overlap of these ideas, language units themselves are the result of a complex process, and how they came about, and on what principle they were formed, has always remained controversial and obscure. For this reason, they have been approached from different aspects. Some scholars focused on the means of expression of the components of the phraseological combination, while others tried to emphasize the degree of dependence, interaction and stability of the components and carried out their classification in this direction. Phraseology has been studied for years not as a separate section, but as part of lexicology, so that they are equivalent to words in meaning. Therefore, the question of the meaning expressed by the phraseological combination has always stood in the center. As this field developed, of course, the attitude towards the subject of phraseology also changed, the observations showed that the signs of phraseological combination are also found in other linguistic units, and a broad phraseological approach was formed due to the comprehensiveness of its subject.

Keywords: phraseological combinations, prose, folklore, folk language, Aziza Jafarzadeh

Annotasiya. Frazеoloji birləşmələrin nəsr mətnində özünəməxsus zəngin bədii həyatı var. Mühüm estetik ünsür kimi, poetik mətni təşkil edən ilkin dil materiallarından biri kimi frazeoloji vahidlər adi danışq, məişət-ünsiyyət funksiyasından fərqli olaraq özündə, daxili semantikasında gözlənilməz əsrarəngizliklər gizlədir. Ondakı potensial imkanlar söz sənətkarlarının qələmindən misralara süzüldükcə açılır. Gözlənilməz bədii-estetik kəşflər, üslubi tapıntılar üçün

həmişə etibarlı bünövrə, qüdrətli özül rolunu oynayır. Bu məziyyət – sabit söz birləşmələrinin obrazlı deyim mühitinin yeni-yeni çalarlarda təzahür etməsi ürəyə yatan üslubi məna rəngləri qazanması da spesifik dünya baxışından və söz üzərində çəkdiyi zəhmətin səmərəsindən asılı olaraq frazeoloji dil materiallarının rəngarəng, üslubi keyfiyyətləri təzahür edir.

Aktuallıq. Dilin bədii-poetik strukturunda frazeologizmlər çox güclü təsvir vasitəsi, xalqı dil emosionallığının göstəricilərindəndir. Onda nəsr dili meyarlarına uyğunlaşma qabiliyyəti də güclüdür. Ona görə də frazeoloji dil materialları nəsrə canlı nitqin təbiiliyi və ahəngdarlığı ilə zənginləşdirir, fikri yığcam və sairə nə ifadə etmək imkanlarını genişləndirir. Əzizə Cəfərzadə yaradıcılığında frazeologizmlərin tədqiqi də bu qəbildən çox aktualdır.

Tədqiqat metodları. Mövzunun məzmununa uyğun olaraq müqayisəli, linqvistik, tarixi və təsviri metodlardan istifadə edilmişdir.

Giriş.

Frazeologiya sabit xarakter daşıyan mürəkkəb linqvistik vahidlərin nitqdə istifadəsini öyrənir (başını bağlamaq, gözdən qoymamaq, pənah aparmaq). Bu zaman əsas diqqət frazeoloji vahidlərin üslub xüsusiyyətlərinə və ifadə imkanlarına, eləcə də bədii və publisistik nitqdə transformasiyasına verilir. Linqvopoetikada ədiblərin digər üslubi linqvistik xüsusiyyətləri kimi frazeoloji yeniliklərinin müxtəlif üsulları da nəzərdən keçirilir. "Frazeoloji stilistikanın diqqət mərkəzində frazeoloji vahidlərdən istifadə zamanı nitq xətlərinin qarşısının alınmasıdır". (10, s. 83)

Frazeoloji vahidlər yazıcının yaradıcılığında son dərəcə mühüm linqvistik materialdır: onlar müəllifin nitqinə rəng və obrazlılıq verir, onu daha emosionallaşdırır, personajların nitqinin fərdiləşdirilməsində, frazeoloji portretlərin yaranmasında mühüm rol oynayır.

Bu baxımdan çağdaş nəsrimizin görkəmli nümayəndələrindən biri olan Əzizə Cəfərzadənin yaradıcılığı çox aktualdır. Onun əsərlərinin məzmun və semantikasının alt qatında milli-etnik şüurun yuvalandığı tarixi romanlarını səciyyələndirən ən mühüm cəhətlərdən biri onların ideyaca müasirliyi, bu günün problemləri ilə sıx təmasıdır. Həmçinin yazıcının romanları dil və üslub şəffaflığı, yazı tərzinin orijinallığı, çarpaz xətləli fabulası, xarakter və situasiya fərqliliyi, təsvir olunan hadisə və əhvalatların daxili dinamikası ilə seçilir.

Əzizə Cəfərzadənin əsərlərində işlənən, bununla da canlı danışiq dilini, emosianallığı, ekpressivliyi artıran frazeoloji vahidləri nəzərdən keçirməzdən əvvəl bu sabit söz birləşmələrin xüsusiyyətlərini, funksiyalarını nəzərdən keçirək. Məlumdur ki, frazeologizmlər və ya sabit ifadələr vahid məna daşıyan və bir sintaktik vəzifəni yerinə yetirən sözlərin ifadəli birləşmələridir. "Frazeoloji vahidin sabitliyi ona verilmiş leksik tərkibin dəyişməzliyi, ekpressivlik isə emosional- qiymətləndirici çalarların olması deməkdir. Frazeologizmlər bir sintaktik vəzifəni yerinə yetirən vahid, ayrılmaz semantika ilə leksemlərin sabit ifadəli birləşmələridir". (1, s.76)

Əzizə Cəfərzadənin əsərlərində istifadə etdiyi frazeoloji vahidlərin çox mənalılığı ən çox onların dildə məcazi mənalarının yaranması nəticəsində əmələ gəlir və inkişaf edir. Məsələn, "döyüşdə ilk iştirak" - dildə məcazi mənada işlədiyinə görə

başqa bir yeni çalarlı mənə alır - "hər hansı bir məsələdə ilk ciddi sınaq". (2) Çox vaxt məcazi mənalar terminoloji xarakterli frazeoloji vahidlərdə (bir məxrəcə, ağırlıq mərkəzinə, xüsusi çəkiyə, dayaq nöqtəsinə, gətirmək) görünür. Ayrılmayan, vahid mənə daşıyan və strukturunda ifadələrlə əlaqələndirilən frazeoloji vahidlərdə polisemiyanın inkişafını izləmək daha asan olur.

Ə.Cəfərzadə omonimliyi olan frazeoloji vahidlərdən də əsərlərində istifadə etmişdir. Tərkibcə eyni olan frazeoloji vahidlərin tamamilə fərqli mənalara malik olduğu hallar yaranır [məs: söz almaq - "öz təşəbbüsü ilə iclasda çıxış etmək" və söz almaq (kimdən) - "kimdənsə söz almaq, bir şeyə and içmək"]. "Məşşatə gördü ki, qızlara çox üz veribdir (5, s. 53); "O anasının can verməyini görmək istəmirdi" (5, s. 62); "Yalnız Cəlalənin ürəyi yanırdı" (5, s. 10); "O bu işi edə bilsə ona xələt verəcəyini söz vermişdi" (5, s. 95), "Babanın bu balaca pişiyə ürəyi yandı" (5, s. 75), "Xədicə uşaqların səmindən cana, cazana gəlmişdi" (5, s. 102) Burada istifadə edilən *üz vermək, can vermək, işə düşmək, ürəyi yanmaq, söz vermək, cana gəlmək frazeoloji vahidləri omonim mənalar daşıyır. Bu minimum mənalar situativ funksiya daşıyır, dilin müəyyən inkişaf mərhələsində sabitləşir..*

Omonim frazeoloji vahidlər eyni anlayışın fərqli xüsusiyyətləri əsas götürüldükdə onun obrazlı şəkildə yenidən düşünülməsi nəticəsində yaranır. Məsələn, "Xırıltılı səslər çıxarmaq" mənasında xoruz buraxmaq (vermək) frazeoloji vahidi xanəndə səsinin yüksək notda qırılan, xoruz "banlaması" ilə oxşarlığı əsasında yaradılmışdır. Belə omonimlik frazeoloji vahidləri təşkil edən komponentlərin təsadüfi üst-üstə düşməsi nəticəsində yaranır. Digər hallarda frazeoloji omonimlər çoxmənalı frazeoloji vahidlərin mənalarında son fasilənin nəticəsidir. Məsələn, barmaq ucu frazeoloji vahidinin məcazi mənası - "ayaq barmaqlarının ucunda gəzmək" - "barmaqların ucunda gəzmək" omoniminin yaranması üçün əsas rolunu oynamışdır - "xeyirxahlıq etmək, kiminsə hər cür xoşuna gəlmək". (8, s. 42)

Frazeologizmlərin sərbəst birləşmələr arasında formaca uyğunluğu ola bilər. Məsələn, "dilini dişləmək" sərbəst söz birləşməsi kimi də işləyə bilər (sürücümlə söhbət etmək istədim, amma... susdum, dilimi dişlədim.), lakin daha tez-tez bu ifadə "sus, danışmaqdan çəkin" mənasında frazeoloji vahid kimi çıxış edir: "... burada onun sürüşüb dilini dişlədiyini hiss etdi" (5, s. 68)

"Yazıçılar şifahi ifadənin tükənməz mənbəyi kimi doğma dilinin frazeoloji zənginliyinə müraciət edirlər. Müəlliflərin atalar sözləri və məsəllərdən tez-tez istifadə etməsi sayəsində frazeoloji vahidlər əsəri daha da canlı danışq dilinə yaxın edir: Min ölç, bir biç; İşləməyən dişləməz və s." (2, s. 84)

Əzizə Cəfərzadənin əsərlərində bədii frazeoloji vahidlərinin parodik istifadəsi ilə təəccüblü üslub effekti yaradılır. Parlaq obrazlılığa və üslubi çalarlara malik olan frazeoloji vahidlərin mahiyyəti onların ifadəli, ilk növbədə bədii və publisistik nitqdə istifadəsi üçün ilkin şərtlər yaradır. "Frazeoloji vasitələrin estetik rolu müəllifin lazımi materialı seçmək və mətnə daxil etmək bacarığı ilə müəyyən edilir. Frazeoloji vahidlərin bu cür istifadəsi nitqi zənginləşdirir və nitq qəliblərinə qarşı öz maraqlı rolunu oynayır". (3, s. 75)

Bununla belə, yazıcının frazeoloji vahidlərdən istifadəsi onları nitqdə sadəcə təkrarlamaqdan ibarət deyil, daha geniş, daha müxtəlif yaratmaq üçün lazımdır. Dilin frazeoloji sərvətləri istedadlı yazıcının qələmi altında canlanır, yeni bədii obrazların, lətifələrin, gözlənilməz söz oyunlarının mənbəyinə çevrilir. Əzizə Cəfərzadə frazeoloji vahidləri yaradıcı emala məruz qalan xammal kimi qəbul edə bilir. Onun frazeoloji yeniliyi nəticəsində “oynamış” sabit ifadələrə əsaslanan orijinal şifahi obrazlar yaranır. Frazeoloji vahidlərin yaradıcı işlənməsi onlara yeni ekspressiv rəng verir, ifadəliliyini artırır. “Çox vaxt yazıçı yüksək leksik sabitliyə malik olan və nitqdə ifadə funksiyasını yerinə yetirən frazeoloji vahidləri dəyişdirir. Eyni zamanda, dəyişdirilmiş frazeoloji vahidlər milli olanların bədii məziyyətlərini - obrazlılıq, aforizm, ritmik və melodik nizam-intizamı qoruyub saxlayır”. (6, s.83) Yazıçı tərəfindən frazeoloji yeniliyin bəzi üsullarını nəzərdən keçirək.

Əzizə Cəfərzadə bəzən frazeoloji vahidlərin semantikasını yeniləyərək, onlara daxil olan sözlərin ilkin mənasını tez-tez bərpa edə bilir: Ağahəydər, bir neçə gündür ki, toyuq-cücələri dəli- divanə edib. Müəllif, sabit birləşmə yaradaraq sözlərin sərbəst istifadəsinə qayıdır və onların adi leksik mənası ilə oynayır. Nəticədə frazeoloji vahidin ikiölçülü başa düşülməsi sərgilənir. Başqa bir nümunə: "Beşinci sinif şagirdi müəlliminin qaşına deyil, gözünə xüsusi borudan noxud vurub. Göz yaşlarına boğulan müəllim tezliklə xəstəxanadan evə buraxılacaq". Frazeoloji vahidin xarici omonimiyası və bu halda yaranan sərbəst ifadə söz oyunu yaradır. Bir çox lətifələr frazeoloji vahidlərin ikiölçülü başa düşülməsinə əsaslanır: “Pyes çox səs-küy saldı... bütün hərəkətlərində... atəş açdılar”; “Ariflər və diş həkimləri kökünə baxırlar”; “Yanğınsöndürən həmişə odla işləyir”; “Radio düşüncələri oyadır”. (5)

Frazeoloji vahidin ikinci məna səviyyəsini sonrakı mətni oxuyanda üzə çıxarmaq olar: “Başım çətinə düşdü, amma üz qabığımda adımla oxuyub təsəlli tapdım. Çətinlik heç vaxt təkbəşinə gəlmir: onun işi iki cildə nəşr olunub”. (5, s. 73) Yazıcının bilərəkdən qeyri-adi mənada işlətdiyi frazeologizmləri frazeologiyada semantik neologizmlər adlandırmaq olar. Onlardan yazıçılar, əsasən yumor yaratmaq üçün tez-tez istifadə edirlər (atılıb düşmək - "idman oynamaq", qaça qaça düşmək - "qaçış yarışlarında iştirak etmək").

Frazeoloji vahidləri yeniləmək üçün Əzizə Cəfərzadə onlara qeyri-adi forma verir. Frazeoloji vahidlərin modifikasiyası onların tərkibinin kiçilməsi və ya genişləndirilməsi ilə ifadə edilir. Frazeoloji vahidin ixtisarı və ya tərkibinin ixtisarı adətən onun yenidən düşünülməsi ilə əlaqələndirilir. Məsələn: “Faydalı məsləhətlər: Gözəl doğulma – “Gözəl doğulma, xoşbəxt doğul” (5, s. 73) atalar sözünün ikinci hissəsini kəsərək mənası dəyişdikdə, yeni aforizmin mənası “güzəllik bədbəxtliyə aparır” deməkdir.

Reduksiyanın əksi frazeoloji vahidlərin tərkibinin genişlənməsidir. Məsələn: “Toxunduğumuz suallar təsadüfi deyildi... Bu, bilik yolunda hər zaman eyni olan, insanları qorxudan, insanları özünə cəlb edən qranit büdrəmələridir” - təqdim edilən qranit tərifli obraza xüsusi aydınlıq verən sabit ifadədədir. Frazeoloji vahidlərin tərkibi tez-tez aydınlaşdırıcı sözlərin daxil olması hesabına genişlənir: “Pişiklər adi

deyil, uzun sarı caynaqları ilə ürəyini cızırlar; Xoşbəxtlik bizim pulumuzda deyir” (5, s.84).

Frazeoloji vahidin tərkibinin dəyişdirilməsi nitqin ifadəli koloritinin artırılması vasitəsinə çevrilə bilər (böyük səbirsizliklə gözləyəcəm... sadəcə olaraq, onu çox gecikdirməyin.). Digər hallarda frazeoloji vahidlərə əlavə sözlərin daxil edilməsi onlara yeni semantik çalarlar verir. Məsələn Əzizə Cəfərzadə əsərlərində belə dəyişdirmələr etmişdir: “Birgə çıxışlar üçün pis vaxtdır

- çirkli gölməçədə oturmağı istəməzsiz (5, s.172)- gölməçədə oturmaq "özünüzü yöndəmsiz, axmaq, gülməli vəziyyətə salmaq" deməkdir; bu frazeologiyaya daxil edilən tərifi mənasını genişləndirir: "özünüzü vicdansız bir oyuna cəlb etməyə icazə verməyin, düşmənlərin hiylələrinin qurbanı olmayın". (5, s. 197)

Ə.Cəfərzadə bədii nitqdə müəyyən bir üslub məqsədi ilə frazeoloji vahidin leksik tərkibini dəyişdirir, onun bir və ya bir neçə komponentini yeniləyir: İlk atan gülür.: Bir söz üçün, nə qardaşıma, nə də atama yazığım gəlmir; Yükün hər ipi ilə səfərə getməyə can atırdı. Yolun sonunda isti şorba var; Xarabaya bürünmüş bir sirr”. (5, s. 161) Daha tez-tez müəllif frazeoloji vahidlərin tərkib hissələrini mənasını kökündən dəyişdirmək və kəskin satirik effekt yaratmaq üçün əvəz edir. “Tənqidçilər romanı sükutla qarşıladılar; Nəticəsiz gülən yaxşı gülür; Gəlmisən? Gördüm? Kəs səsin!” (5, s. 178)

Müəllif bu texnikadan istifadə edərək, frazeoloji vahidlərin düzgün təşkilini mümkün qədər dəqiq saxlamağa çalışır: “Heç olmasa başınıza vurulan qol gülməlidir” (başı ilə məharətlə qol vuran futbolçu haqqında). (5, s. 182)

Müəllifin frazeoloji vahidləri emal etməsi üçün unikal üslub vasitəsi bir neçə frazeoloji vahidin məcazi mənasında işlətməsi idi. Məsələn: Piyada ac adama yoldaş olmaz (piyada atlıya yoldaş olmaz, doymuş ac adama yoldaş olmaz). (5, s. 293)

Çox vaxt Əzizə Cəfərzadə fikirlərini qeyri-adi, hazırcavab ifadə ilə çatdırmaq üçün frazeoloji vahidlərindən məharətlə istifadə edirlər: “Başqasının fikrini paylaş və qalib gəl” (5, s. 62); “Razılıq əlaməti olduğu üçün deyil, susmaq qızıl olduğu üçün deyilmi? (5, s. 82); O, həyatını başqalarının hesabına yaşayıb; (5, s. 109); “O, axına qarşı üznmək üçün çayları geri çevirdi”. (5, s.178)

Frazeoloji vahidlərin çalarlanması çox vaxt onların yenidən yozulması ilə müşayiət olunur. Məsələn: “Düşüncələr o qədər genişdir ki, söz yoxdur”; (5, s. 91) “Onun yumorunu götürə bilməzsən: olmayan şey yoxdur!” (5, s. 104) - bu zarafatların komik effekti bir-birinə uyğun gəlməyən ifadələrin toqquşmasına əsaslanır: ikinci frazeoloji vahid birincidə olan fikri inkar edir.

Frazeoloji vahidlərin transformasiyası əsasında yazıçı frazeoloji vahidin müəyyən etdiyi mövzunun inkişafı kimi qəbul edilən bədii obrazlar yaradır. Deməli, “Ölçünü can bilər” məsəli yazıçıya belə deməyə əsas verir: Hər şeyi qaydasında bildir, təhvil ver qənimətləri”. (5, s. 82) Yazıçı yalnız tanınmış frazeoloji vahidə işarə etdi, lakin o, artıq oxucunun zəhnində mövcuddur və bir növ alt mətn yaradır. “Frazeoloji vahidin köhnə mənasının məhv edilməsi, ona xas olan obrazın “azadlaşması” bəzən gözlənilməz bədii effekt yaradır”. (9, s. 63) Məsələn: Dünya getdikcə çılpac olarsan, söyüd kimi əyilərsən, qəddin əyilər.

Əzizə Cəfərzadə nitq ifadəsinin tükənməz mənbəyi kimi doğma dilinin frazeoloji zənginliyinə tez-tez müraciət edirdi. Frazeologizmlər leksik vahidlərdən fərqli olaraq bir sıra xarakterik xüsusiyyətlərə malikdir.

Əzizə Cəfərzadə bədii nitqdə frazeoloji vahidlərdən aşağıdakı məqsədlər üçün istifadə edir:

1. Ətrafımızdakı bəzi həyat hadisələrini geniş şəkildə ümumiləşdirmək üçün: ayıq-sayıq olmaq - 'hazır olmaq, sayıq olmaq'; yağda pendir kimi - 'bol yaşamaq'.

2. Fikirlərin emosional (ifadəli) ifadəsi məqsədi ilə: gözünə kül üfürmək - 'haqqında əsassız olaraq xoş təəssürat yaratmağa çalışmaq'.

3. Nitqimizə canlılıq (obraz) vermək üçün: alovlanmaq – eyni yuvanın quşudur - 'bir-birinə çox bənzəyir', tükü ürpərmək - 'qorxu, həyəcan vəziyyəti', eyni palçığa düşmək - 'eyni səhvi təkrarlamaq'.

4. Çıxışa istehza və ya ironiya çaları vermək üçün: nə tufəngə çaxmaqdır, nə sünbəyə toxmaq, nə ətdir, nə balıq-bir işə yaramır, heç bir işə yarayan deyil.

Onu da qeyd edək ki, Əzizə Cəfərzadənin dili sadə və aydındır, hər bir oxucu üçün əlçatandır. Dilin sadəliyi müəllifin nəhəng, gərgin işinin nəticəsidir. Oxucu qəhrəmanın dili ilə onun sosial vəziyyətini və fəaliyyətinin növünü şübhəsiz müəyyən edə bilər. Eyni zamanda, o, dilin fərdiləşdirilməsini elə mükəmməlliyə çatdırılıb ki, personajın dili oxucuya insan obrazını bütün canlı, hiss olunan spesifikliyi ilə təsəvvür etməyə imkan verir.

Yazıcının əsərlərindən davamlı nümunə götürmə metodundan istifadə etməklə biz frazeoloji vahidləri olan bir çox konstruksiya tapdıq. Bu frazeoloji vahidləri ətraflı təsvir edək. Təqdim olunan frazeologizmlər 3 qrupa bölünür: bədii, şifahi və sadə (loru dil). (8, s. 84)

Şifahi dildə, daha çox danışığda istifadə edilən frazeoloji vahidlər:

"Əgər o, tənbellik etməsəydi və özünü ələ alsaydı, gözəl xanəndə ola bilərdi". "Yaxşı, özümü ələ alsam necə? – deyər Heydərağa soruşdu. (5, s. 84)

Qanını içmək frazeoloji ifadəsi - 'kiməsə amansızcasına zülm etmək, əzab vermək' mənasında aşağılayıcı mənə ilə işlənir. "Hə, səni də bura qoyublar, əzizim! – bir gözünü yumaraq boğuş səslə dedi. - Mən şadam. Onda siz insanların qanını içdiniz, indi də səndən içəcəklər". (5, s. 52; 83; 109)

Gözünü bərəltmək "kiməsə, nəyəsə diqqətlə, ısrarla baxmaq" deməkdir.. "Niyə gözlərini bərəldirsən, lənətə gəlmiş cadugər?" - əri onun əsrarəngiz görünüşünü tutaraq ona qışqırdı". (5, s. 89)

Dodaqlarda süd qurumayıb. Söhbət 'hələ çox gənc və hər hansı ciddi məsələ, hərəkət, qərar üçün təcrübəsiz' birindən gedir. Ağsaqqallar dedilər: "İndi şah olmaq üçün kimi seçəcəklər...Biz onu istəmirik! - biri qışqırdı. "Onun üçün çox tezdir: dodaqlarındakı süd hələ qurumayıb!" - Qoy Heydər ağa başda olsun!" (5, s. 108)

Bildiyimiz kimi "yağ kimi yayılmaq" frazeoloji birləşməsi xoşuna gəlmək, sevinmək mənalarını verir. "Xəbər onun canına yağ kimi yayıldı". (5, s.109)

Döşünə döymək "öyünmək, qürrelənmək" mənalarını verir. "Çox döşünə döymə, nəticəni sabah görəcəyik". (5, s. 140)

Dabanına tüpürmək də məsəldən qalmış frazeoloji vahiddir, tez getmək, uzaqlaşmaq mənasını verir. “Dadaş dabanına tüpürüb həyətdən çıxdı” (5, s. 193)

Başını itirmək, özünü itirmək, çaşbaş qalmaq, dağı arana, aranı dağa qatmaq isə çaşmaq, çətinliyə düşmək mənasını verir. “Vallah, lap başımı itirmişəm”. (5, s. 39) Könül almaq, barışıq aşısı bişirmək isə küsülülərin barışması mənasını verir: “Dostunu incitmisən, get könlünü al” (5, s.105)

Əzizə Cəfərzadə bəzən eyni cümlə və abzasda bir neçə frazeoloji vahid işlədir: “Anası Elçinə tapşırırdı ki, qonşu kənddə yaşayan nənəsinə baş çəksin. Elçin anasının sözünə qulaq asıb, dərstdən sonra kəndə getmək qərarına gəldi. O, dabanına tüpürüb yola düşdü. Yol gedə-gedə bir şeyi başa düşdü ki, böyüklərə qayğı lazımdır”. (5, s. 187) Burada baş çəkmək, qulaq asmaq, dabanına tüpürmək, yola düşmək, başa düşmək frazeoloji vahidlərdir və həm danışmaq dilində, həm də ədəbi dildə istifadə olunur. Dabanına tüpürmək əsasən xalq danışmaq dilindən, şifahi xalq ədəbiyyatından ədəbi dilə keçmiş frazeoloji vahiddir.

“Qonşular ona əl tutur, uşaqlar onun işlərini görürdülər, evini silib-süpürür, zibillərini atır, qonşular isə xörək bişirir, paltarlarını yuyub-ütüləyirdilər. Hər dəfə biz dəridən-qabıqdan çıxırdıq ki, qoca baba bizdən razı qalsın. O da bizə dil-ağız edir, bizim yaxşı uşaqlar olduğumuzu deyirdi. Valideynlərimiz də bizi tərifləyir və deyirdilər ki, hər hansı bir adamın pis gününə göz yummaq olmaz” (5, s. 241) abzasında çoxlu frazeoloji vahidlərə rast gəlirik. “Əl tutmaq, dəridən-qabıqdan çıxmaq, razı qalmaq, dil ağız etmək, göz yummaq” burada frazeoloji vahidlərdir. Əl tutmaq-kömək etmək, dil-ağız etmək-təşəkkür etmək, dəridən qabıqdan çıxmaq-razı qalması üçün hər şey etmək, göz yummaq-qüsurları deməmək mənasında işlənmişdir və canlı danışmaq dilinin çalarlarını yaratmış, bədiiliyi yüksəltmişdir.

Nəticə. Əzizə Cəfərzadənin sabit vahidlərin frazeoloji mənasını işlətməsi, onun əsərlərində frazeoloji vahidlərin tədqiqi Azərbaycan dilinin frazeoloji zənginliyinin dərin və hərtərəfli təhlili ilə yanaşı, bütövlükdə dilin əhəmiyyətli vahidlərinə, leksik xüsusiyyətlərin təbiətinə aid bir sıra çox vacib və mürəkkəb məsələləri həll etməyə imkan verir. Frazeologiya müasir ədəbi dil

kursunun bölməsi kimi təkcə frazeoloji sistemin hazırkı vəziyyətini təsvir etmir, həm də sözün istifadəsinin ədəbi normalarını, xüsusən də frazeoloji vahidlərdən istifadəni mənimsəməyə kömək edir, çünki nitqdəki səhvlər onun ifadəliliyini azaldır. Frazeologiya dil hadisəsi kimi sözlərlə və bir-biri ilə əlaqəli və qarşılıqlı əlaqədə olan vahidlərin müəyyən sistemini təmsil etdiyi üçün frazeoloji vahidlər müxtəlif aspektlərdən öyrənilməlidir.

Ədəbiyyat

1. Adilov M. Sənətkar və söz. Bakı, «Yazıçı», 1981, 184 s.
2. Axundov A. Dilin estetikası. Bakı, «Yazıçı», 1985, 224 s.
3. Azərbaycan bədii dilinin üslubiyyatı. Bakı, «Elm», 1985, 360 s.
4. Bayramov A. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı, «Maarif»,

1978, 176 s.

5. Cəfərzadə Ə. Aləmdə səsim var mənim. Bakı, Lider nəşriyyatı, 2007, 458 s.

6. Cəfərzadə Ə. Bakı-1501, Bakı, Lider nəşriyyatı, 2004, 563 s.

7. Hacıyev T. Bədii dilin şeir və nəsr ladları. «Azərbaycan» jurnalı, № 9. Bakı, 1981, s.161- 171 s.

8 Жуков В.П. Семантика фразеологии оборотов. Москва, «Просвещение», 1978, 160

9. Лотман. Структура благочестивого текста. Москва, 1970, 384 с.

10. Попов Р.Н. Современного русского фразеологизма обожаю мои знания и форму. Москва, Высшая школа», 1976, 200 с

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 15.03.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.03.2024

Rəyçi: professor Zemfira Şahbazova

tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur